

posła i mediatora, Karol Ogier¹⁶⁶. I ostatecznie też żadne z roszczeń rewindykacyjnych strony polskiej nie zostało w punktach traktatu rozejmowego uwzględnione¹⁶⁷. Tym samym okręty posłane do Wismaru stracone były bezpowrotnie.

Strata floty polskiej w Wismarze była jednym z wielu następstw egoistycznych zabiegów dynastycznych Zygmunta III, związanego przez swe jezuickie wychowanie i koligacje rodzinne z habsbursko-papieskim obozem reakcji i poprzez ten obóz usiłującego realizować plany nie związane z istotnymi interesami Rzeczypospolitej.

Nie związane z interesem Rzeczypospolitej były poczynania morskie Zygmunta, zdążające do podbicia i opanowania Szwecji, nie mówiąc już o tym, że przerastały one możliwości polskiej floty, z takim trudem stworzonej i mogącej już poszczycić się pewnymi sukcesami. Jest rzeczą oczywistą, że tego rodzaju polityka morska, a właściwie inflancka i szwedzka, dyskredytowała w oczach szlachty dążenia do rozbudowy floty, i to dyskredytowała w takim momencie, kiedy sukcesy tej floty odniesione w obronie Pomorza i ujścia Wisły pociągały społeczeństwo do spraw morskich.

Jednak pomimo że cel i ogólny bilans polityki morskiej Zygmunta III ocenić należy zdecydowanie ujemnie, to przecież nie można przejść obojętnie koło osiągnięć młodej floty polskiej, koło poczynañ nad jej budową i organizacją, koło jej działań bojowych. I te właśnie osiągnięcia i poczynania, te działania floty 'spod Oliwy' i nawet spod Wismaru, gdzie wiązała poważne siły nieprzyjaciela i skutecznie broniła wybrzeży przed jego zakusami, przeszły do rzędu naszych chlubnych tradycji morskich. Chlubnych tym bardziej, że na pokładach okrętów królewskich żyły, pracowały i walczyły z polskiego ludu wyrosłe załogi, składające się z biedoty pomorskiej, rybaków kaszubskich, chłopów mazurskich i wiślanych flisaków.

JERZY PERTEK

OSIĄGNIĘCIA METODYCZNE HISTORYCZNEGO ATLASU POMORZA

Geografia historyczna Pomorza cieszyła się w ostatnich latach dużym zainteresowaniem pracowników naukowych. Badania z tej dziedziny podejmowane były przez Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego oraz przez toruński oddział Instytutu Zachodniego¹. Prace naukowców polskich wchodzą tu na teren analogicznych studiów przeprowadzanych w okresie międzywojennym przez uczo-

¹⁶⁶ Jak wyżej, s. 185.

¹⁶⁷ Jak wyżej, s. 255—263.

¹ Zob. A. Gieysztor, Polskie badania wczesnodziejowe w r. 1950, *Przegląd Zachodni* r. 1951, z. 1/2, s. 200—201; ob. dalej A. Gieysztor, O przeglądowym atlasie wczesnodziejowym ziem polskich, *Sprawozd. Polsk. Akad. Umiejętn.* 51 (1950), s. 210. Wł. Pałucki, Prace nad „Przeglądowym atlasem wczesnodziejowym ziem polskich”, tamże 52 (1951), s. 193—195. O planach naukowych Instytutu Zachodniego odnośnie do historycznego atlasu Pomorza informują:

Kronika naukowa, *Jantar* 5 (1947), s. 66.

Protokół posiedzenia sekcji geografii historycznej na Ogólnopolskim Zjeździe Historyków Pomorza i Prus (19 i 20 lutego 1947 r.), *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu* 13 (1947), s. 119—124.

Roman Jakimowicz, W sprawie atlasu wczesnohistorycznego Pomorza, *Przegląd Zachodni* III (1947), s. 616—623.

Witold Hensel, Jeszcze o atlasie wczesnohistorycznego Pomorza, *Przegląd Zachodni* III (1947), s. 863—865.

Wyniki powojennych badań geograficzno-historycznych nad Pomorzem poznajemy z następujących prac i sprawozdań:

Karol Górski, Granice kasztelanii a mapa lasów i bagien na Pomorzu Zachodnim. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU LI* (1950), s. 369—371.

Krystyna Podlaszewska, Ziemia śliwińska. Z problematyki ustrojowo-gospodarczej Pomorza Zachodniego, *Przegląd Zachodni* VIII (1952), s. 689—701,

nych niemieckich. W wyniku ich badań ukazały się w l. 1935—1938 dwa odcinki wydawnictwa *Historischer Atlas der Provinz Pommern*². Wydawnictwo to bezsprzecznie może oddać wielkie usługi w badaniach nad Pomorzem Zachodnim. Należy jednak zrewidować i ocenić metody badawcze zastosowane przez jego twórców.

Pomorska mapa powiatów z l. 1817/18 (*Pommersche Kreiskarte*), stanowiąca pierwszy odcinek atlasu, ukazała się w r. 1935. Zasadniczym zadaniem tej mapy było przedstawienie stosunku granic osiemnastowiecznych do nowego podziału administracyjnego powstałego w wyniku ogólnopruskiej reformy administracyjnej w l. 1817/18. Dla uzyskania większej przejrzystości mapy powiaty osiemnastowieczne oznaczono barwnymi płaszczyznami, a nowy podział czerwonymi liniami. Oprócz granic znajdujemy na mapie wszystkie osady samodzielne. Wprowadzono kilka typów znaków graficznych dla wyrażenia ich wielkości (za kryterium wielkości osady obrano ilość jej mieszkańców), oraz charakteru gospodarczego (wieś, miasto, huta, leśniczówka). Specjalnie oznaczone zostały wsie kościelne oraz zasięg należących do nich parafii, dzięki czemu mapa obrazuje również administrację kościelną, a to zarówno katolicką, jak ewangelicką. Obok wymienionych elementów mapa przedstawia także bieg dróg pocztowych w początkach XIX w.

Druga mapa, wydana w r. 1939, poświęcona była wyłącznie stosunkom własnościowym (*Besitzstandkarte*). Odzwierciedla ona stan z r. 1780. Posługując się szeroką skalą barw oznaczono płaszczyzny posiadłości państwowych (*die Domänenämter*), miast, instytucji i osób duchownych oraz całego szeregu rodów szlacheckich.

Wybuch wojny udaremnił wydanie dalszych odcinków atlasu. Dwie omówione powyżej mapy stanowią zbyt wąską podstawę dla obszerniejszej charakterystyki całego wydawnictwa. Trzeba więc zapoznać się z całokształtem prac nad atlasem historycznym Pomorza, by zdobyć szerszą podstawę do oceny metodycznych założeń tego przedsięwzięcia. Wiadomości rzucające światło na powstawanie atlasu, na założenia teoretyczne, jakimi kierowali się jego twórcy, oraz metody, jakimi się posługiwali, znajdujemy w sprawozdaniach i artykułach ogłaszanych stosunkowo często na łamach różnych naukowych czasopism historycznych³.

Józef Rumiński, Komturstwo brodnickie, Sprawozd. Polsk. Akad. Umiejętności 52 (1951), s. 195—196.

Kazimierz Śląski, Lasy jako czynnik zmienności krajobrazu nadmorskiego, Jantar VII (1949), s. 74—78.

Kazimierz Śląski, Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu. Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU LI (1950), s. 211—214.

Kazimierz Śląski, Zasięg lasów Pomorza w ostatnim tysiącleciu (z mapą). Przegląd Zachodni VII (1951), s. 207—263.

² *Historischer Atlas der Provinz Pommern* vel *Historischer Atlas von Pommern*. I Abteilung: *Pommersche Kreiskarte*. Die alten und die neuen pommerschen Kreise nach dem Stande von 1817/18 3 Blätter, oprac. Fritz Curschmann i Ernst Rubow. Skala 1:350.000. Erläuterungen von Fritz Curschmann. Szczecin 1935. II Abteilung: *Besitzstandkarte von 1780*. 3 Blätter, oprac. Fritz Curschmann, Ernst Rubow i Gertrud Steckhan. Skala 1:350.000. Erläuterungen von Fritz Curschmann und Gertrud Steckhan, Szczecin 1939. Landesgeschichtliche Forschungsstelle der Provinz Pommern.

³ Bibliografia prac dotyczących historycznego atlasu Pomorza oraz studiów bezpośrednio z nim związanych:

Catalogus Mapparum ad historiam pertinentium quae curante collegio historico-geographorum adiuvantibus viris congressui ordinando in Polytechnico Varsoviensi exponuntur, Varsoviae 1933.

Fritz Curschmann, Über den Plan zu einem geschichtlichen Atlas der östlichen Provinzen des preussischen Staates, *Historische Vierteljahrschrift* XII (1909), s. 1—37.

Fritz Curschmann, Die Entwicklung der historisch-geographischen Forschung in Deutschland durch zwei Jahrhunderte, *Archiv für Kulturgeschichte* XII (1916), s. 129—163, 285—325.

Fritz Curschmann, Der Stand der Atlasarbeiten in den östlichen Provinzen Preussens, *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumskunde* 75 (1927), s. 250—265.

Fritz Curschmann, Der gegenwärtige Stand der historisch-geographischen Forschung

Projektodawcą atlasu⁴ i kierownikiem badań był Fritz Curschmann, profesor geografii historycznej na uniwersytecie w Gryfii, przedstawiciel lipskiej szkoły geograficzno-historycznej⁵ stworzonej przez Karola Lamprechta i Rudolfa Köttschkego. Projekt atlasu przedstawił on już przed pierwszą wojną światową w r. 1909. Wydawnictwo atlasu pomyślane było pierwotnie na bardzo szeroką skalę i obejmować miało Brandenburgię, Pomorze, Prusy Wschodnie i Zachodnie, Śląsk, Księstwo Poznańskie, Starą Marchię, Księstwo Magdeburgskie oraz północną część Saksonii⁶. Po pierwszej wojnie światowej plan ograniczono do historycznych atlasów Pomorza i Brandenburgii opracowywanych oddzielnie przez „Historische Kommission für Pommern“ i „Historische Kommission für die Provinz Brandenburg und die Reichshauptstadt Berlin“. Ostatecznie jednak historyczny atlas Pomorza wydawała instytucja „Landesgeschichtliche Forschungsstelle“, która się wyłoniła z „Historische Kommission“⁷.

Głównym ośrodkiem prac nad historycznym atlasem Pomorza było seminarium geografii historycznej w Gryfii. Curschmann z biegiem czasu wyszkolił grono współpracowników, którzy wspólnie z nim poświęcili się badaniom geograficzno-historycznym nad Pomorzem. Wymienić tu należy przede wszystkim Ernesta Rubow, głównego współtwórcę atlasu⁸, Gertrudę Steckhan⁹ oraz autorów kilku innych prac, które były przedstawione na międzynarodowej wystawie geografii historycznej w Warszawie¹⁰, a następnie ukazały się drukiem w „Pommersche Jahrbücher“ i w „Baltische Studien“. Opracowane przez nich monografie poszczególnych ziem, mianowicie wkrzańskiej¹¹, kołobrzesckiej¹² oraz wołogojskiej¹³ miały

in Deutschland, Bulletin of the International Comitee of historical sciences, vol. 1, nr. 4: Washington 1929, s. 497—508.

Fritz Curschmann, Der Pommersche historische Atlas, Pommersche Heimatpflege I, Heft 2 (1930), s. 30—52.

Fritz Curschmann, Historisch-geographische Probleme und die neuen deutschen historischen Atlanten, I Congrès International de Géographie Historique t. II, Mémoires, Bruksela 1951, s. 33—61.

Fritz Curschmann, Neue Arbeiten am Historischen Atlas von Pommern, Forschungen und Fortschritte 14 (1938), s. 254—256.

Karla Heuer, Das Amt Ueckermünde Pommersche Jahrbücher 29 (1935), s. 1—86.

Martiny, Ein geschichtlicher Atlas der östlichen Provinzen des preussischen Staates; Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichte und Altertumskunde 54 (1909), s. 308—400.

Klemens Menke, Das Amt Wolgast, Historisch-topographische Untersuchungen zur Entwicklung eines vorpommerschen Verwaltungskörpers. Pommersche Jahrbücher 26 (1931), s. 47—168.

Gerhard Müller, Das Fürstentum Kammin. Baltische Studien IV. F. 31 (1929), s. 109—205.

Ernst Rubow, Die Beständigkeit der Gemarkungsgrenzen und die Beständigkeit für ihre Veränderung, Pommersche Jahrbücher 25 (1929), s. 3—27.

⁴ Fritz Curschmann, Über den Plan...

⁵ Der Grosse Brockhaus. Lipsk 1929. T. IV, s. 304.

⁶ Fritz Curschmann, Über den Plan... s. 6—7.

⁷ Fritz Curschmann, Der Stand der Atlasarbeiten..., s. 250.

⁸ Wspominając o sporządzaniu kanwowych map roboczych atlasu Curschmann podaje: „Die Hauptlast an diesem mühsamen Werke hat mein Mitarbeiter auch an dieser Kreiskarte, Dr. Ernst Rubow, getragen. Er hat Plan und Methode der Arbeit entwickelt und auch einen grossen Teil der Zeichenarbeit geleistet, unterstützt besonders von meinem damaligen Assistenten Dr. Gerhard Müller und anderen Mitgliedern des Seminars“. Historischer Atlas der Provinz Pommern. I Pommersche Kreiskarte, Erläuterungen, Stettin 1935, s. 16, przypis 43.

⁹ G. Steckhan była współautorką drugiej mapy atlasu: mapy stosunków własnościowych (Besitzstandkarte).

¹⁰ Catalogus mapparum geographiarum ad historiam pertinentium, s. 17.

¹¹ Karla Heuer, Das Amt Ueckermünde. Pommersche Jahrbücher 29 (1935), s. 1—86.

¹² Gerhard Müller, Das Fürstentum Kammin, Baltische Studien IV. F. 31 (1929), s. 109—205.

¹³ Klemens Menke, Das Amt Wolgast. Historisch-topographische Untersuchungen zur Entwicklung eines vorpommerschen Verwaltungskörpers. Pommersche Jahrbücher 26 (1931), s. 47—168.

cel wspólny. Badały one, do jakiego stopnia można by zrekonstruować dawną topografię terenu i przedstawić ją kartograficznie¹⁴. Prace te ustalały również zasób faktów, które miały być uwzględnione na mapach atlasu.

W ramach planu gryfijskiego seminarium geografii historycznej leżało również przygotowanie osobnego wydawnictwa „Vorpommern“ mającego przedstawić strukturę geograficzno-historyczną Pomorza Zaodrzańskiego¹⁵. Wydawnictwo to miało się opierać na dokładnych materiałach katastralnych pozostałych z okresu panowania szwedzkiego na tym terenie. Okazało się jednak, że materiały te odnosiły się tylko do niewielkiej części terytorium Pomorza, wskutek czego mogłyby być w bardzo małym stopniu wykorzystane do prac nad atlasem ogólnopomorskim. Zapewne ten właśnie fakt zdecydował, że materiały szwedzkie postanowiono zużytkować do osobnego wydawnictwa.

Informacje powyższe rzucają nieco światła na środowisko naukowe, w którym powstawał historyczny atlas Pomorza. Bliżej poznamy to środowisko przeglądając kolejne plany i sprawozdania z prac nad atlasem.

W pierwszym projekcie, z r. 1909, Curschmann postawił przed planowanym atlasem dwa zadania:

1. odzwierciedlenie procesu rozwojowego granic administracyjnych. (W wypadku terytorium pomorskiego należało zbadać związki istniejące między podziałami administracyjnymi z XVIII w., a słowiańską terytorialną organizacją grodową i granicami kasztelanii we wczesnym średniowieczu)¹⁶;

2. ustalenie zasięgu i znaczenia kolonizacji fryderycjańskiej na badanych terenach¹⁷.

W ten sposób Curschmann wytyczył zakres treści atlasu. Pierwszy punkt jego programu nie był niczym nowym z punktu widzenia problematyki badawczej. Wszystkie dawniejsze atlasy historyczne zajmowały się zagadnieniem stosunków geograficzno-politycznych i geograficzno-administracyjnych. Pozostawało to w ścisłym związku z zasadniczą tematyką ówczesnych badań historycznych, w których największy nacisk kładziono na zagadnienia polityczne, Curschmann wzorował się tu przede wszystkim na historycznym atlasie austriackich krajów alpejskich. Natomiast rozwój kolonizacji nie był uwzględniany dotąd w tak szerokiej mierze w atlasach historycznych. Wysunięcie tego postulatu przez Curschmanna uwarunkowane było charakterystycznymi właściwościami badanego terenu. Ziemie te, niegdyś słowiańskie, uległy w ciągu wieków bardzo intensywnej kolonizacji i germanizacji. Uczeń niemieccy na każdym kroku podkreślali zasługi swego narodu w kształtowaniu struktury gospodarczej i społecznej, a nawet kulturalnej wschodnich terenów państwa pruskiego. Toteż Curschmann uważał zapewne za swój obowiązek nie tylko naukowy, ale i „patriotyczny“ uwzględnienie tych zagadnień na mapach atlasu. Zdawał on sobie jednak sprawę, że takie rozszerzenie ram atlasu

¹⁴ Gerhard Müller, op. cit., s. 116, przyp. 1, tak określa zadania swej pracy: „Die vorliegende Arbeit versucht an dem Beispiel eines hierzu geeigneten, fest in sich geschlossenen alten Verwaltungsbezirks zu erproben, wie weit man die älteren topographischen Zustände aufhellen und kartenmässig darstellen kann“.

¹⁵ W r. 1938 ukazał się zeszyt próbny tego wydawnictwa: Fritz Curschmann, R. Linder, U. Wilczek i Wolff-Rottkay — Vorpommern 1692/98 nach den Matrikelkarten und Ausrechnungsbüchern I. Die Ämter, Barth, Franzburg, Tribsees und Grimmen sowie die Distrikte Barth, Grimmen und Tribsees-Loitz. Probeheft: Stadt Richtenberg und 10 Dörfer. Wydała: Landesgeschichtliche Forschungsstelle Szczecin 1938. Zeszyt próbny nie ukazał się w handlu. Por. Baltische Studien 40 (1938), s. 390. Część I pracy ukazała się w roku 1948 pt. Matrikelkarten von Vorpommern 1692—1698 — oprac. Fritz Curschmann, mapy i tekst, w wydawnictwie Carl Hinstorff Verlag Rostock.

¹⁶ Fritz Curschmann, Über den Plan..., s. 12—16, 36—37.

¹⁷ Ibidem, s. 23—28.

zmusi jego twórców do uwzględnienia szeregu zagadnień z geografii gospodarczej i z geografii osadnictwa, które do tej pory były na ogół w atlasach historycznych pomijane¹⁸.

Omówione wyżej ogólne zadania atlasu nie zostały początkowo szczegółowiej sprecyzowane w postaci dokładnego planu wydawniczego. Curschmann w r. 1909 nie orientował się jeszcze dobrze w materiale źródłowym, rzucił więc jedynie luźne projekty kartograficznego przedstawienia rozwoju granic administracyjnych¹⁹. Przewidywał on stworzenie dwóch lub trzech map przekrojowych, a specjalnie charakterystyczne odrębności lokalne projektował zobrazować na osobnych szkicach. Zajął się również wypracowaniem metod badania stosunków geograficzno-historycznych i geograficzno-administracyjnych. Owocem tej pracy było obszerne studium wydane w r. 1911: „Die Landeseinteilung Pommerns im Mittelalter und die Verwaltungseinteilung der Neuzeit“²⁰.

Pierwszym etapem prac nad atlasem miało być przygotowanie mapy przedstawiającej podział administracyjny Pomorza w XVIII wieku²¹. Jak więc widzimy, w tym stadium planowania szczegółowy program badań osadniczych nie został jeszcze przedstawiony.

Wzmiankę na temat osadnictwa znajdujemy dopiero w artykule Curschmanna z r. 1916²². Autor wymienił tu jako najważniejsze zadania badań nad osadnictwem rejestrację pustek z okresu średniowiecza oraz ustalenie wykazu miejscowości, które powstały w ramach kolonizacji fryderycjańskiej. Curschmann tłumaczył, że specjalnie intensywna kolonizacja terenów pomorskich zmieniała szybko obraz osadnictwa, co w rezultacie bardzo utrudniało pracę badawczą²³. Do badań osadniczych zamierzano przystąpić po przygotowaniu mapy powiatów z XVIII wieku²⁴. Ostateczne plany tych badań zostały skonkretyzowane przez Curschmanna dopiero w r. 1938, w chwili gdy była już w druku mapa stosunków własnościowych z r. 1780, wydana w rok później. Dalsze mapy miały odtąd kontynuować tę samą problematykę, przedstawiając stan własnościowy z r. 1630 i z okresu ok. r. 1400²⁵.

Stosunki własnościowe podniesiono tu do rzędu najważniejszych problemów osadniczych, co więcej, wyizolowano je na mapach atlasu z całości procesu historycznego. Przedstawione w ten sposób stanowią one zupełnie oderwane zagadnienie społeczne. Z tego wynika, że projektowane mapy stosunków własnościowych nie tylko nie wyczerpały, ale nawet nie postawiły pełnej problematyki osadniczej, która według pierwotnego planu Curschmanna miała być uwzględniona w atlasie.

¹⁸ „Mit der Forderung einer systematischen Bearbeitung der Kolonisation der Neuzeit und der Berücksichtigung der Wüstungen ist ein Schritt über die Geographie der Verwaltungsgrenzen hinaus ins Gebiet der Wirtschafts- und Kulturgeographie getan d. h. etwas, was die Bearbeiter der beiden im Erscheinen begriffenen historischen Atlanten, („Der Geschichtliche Atlas der Rheinprovinz“ i „Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer“, przyp. K. G.) bisher vermieden haben“. Powyższą wypowiedź uzupełnia Curschmann przypisem: „Wobei aber zu bemerken ist, dass man sich weder am Rhein noch in Österreich grundsätzlich ablehnend gegen eine spätere Ausdehnung der Arbeit auf das Gebiet der Kulturgeographie verhält, vgl. Hausen in seinem Vortrag über den Rheinischen Atlas. Verhandlungen d. 14 Geographentages zu Köln S 240 und O. Redlich in der Einleitung zu den Erläuterungen z. hist. Atlas der österreichischen Alpenländer S. III“. Ibidem, s. 27—28.

¹⁹ Ibidem, s. 36—37.

²⁰ Pommersche Jahrbücher 12 (1911), s. 159—337.

²¹ Fritz Curschmann, Über den Plan..., s. 12—16.

²² Tenże, Die Entwicklung..., s. 324.

²³ Fritz Curschmann, Der gegenwärtige Stand der historisch-geographischen Forschung in Deutschland, s. 505—506.

²⁴ Fritz Curschmann, Der Pommersche Historische Atlas, s. 50—52.

²⁵ Fritz Curschmann, Neue Arbeiten am Historischen Atlas von Pommern, s. 254—256.

Warto tutaj zaznaczyć, że równocześnie z ograniczeniem badań osadniczych Curschmanna, stosownie do planu postawionego w r. 1909, przedstawił na mapie powiatów z przełomu w. XVIII/XIX pocztową sieć drożną. Pominęto jednak stare szlaki handlowe oraz drogi służące do pędzenia bydła²⁶.

Zastanawiając się, co skłoniło Curschmanna do opracowania tego problemu, który tylko luźno powiązany jest z zasadniczą treścią mapy — z obrazem podziałów administracyjnych, dochodzimy do wniosku, że zaważyły tu względy praktyczne. Curschmann chciał widocznie wykorzystać mapę, której moment chronologiczny odpowiadał okresowi zawartemu między datą ukazania się pierwszych dokładniejszych map a datą powstania szos²⁷. Przy budowie bowiem szos zmieniano niejednokrotnie pierwotny bieg dróg, natomiast gościńce z przełomu w. XVIII/XIX mogły mieć dawne tradycje.

Analizując wydane dotąd mapy atlasu spostrzegamy, że brak na nich elementów wchodzących w skład środowiska geograficznego (poza schematycznym przedstawieniem sieci wodnej). Nie znaczy to jednak, że warunki geograficzne zostały przez Curschmanna całkowicie pominięte. Porównując kolejne wypowiedzi Curschmanna na ten temat dostrzegamy pewną ewolucję jego poglądów. Z artykułu „Über den Plan zu einem geschichtlichen Atlas der östlichen Provinzen des preussischen Staates“ wynika, że liczył się on z koniecznością odtworzenia dawnego stanu nawodnienia i zalesienia kraju na mapach atlasu, uważał je wszakże jedynie za środek do rekonstrukcji biegu dawnych granic. Ustalenie zasięgu lasów Curschmanna wiązał również z projektem stworzenia mapy poświęconej roli kolonizacji niemieckiej na terenie północno-wschodnich krajów pruskich. Charakterystyczne jest tu stwierdzenie, że na mapie osadniczej koniecznie należy oznaczyć zasięg lasów, inaczej bowiem niezrozumiałe będzie nierównomierne rozmieszczenie osadnictwa²⁸.

Z tymi wstępnymi wypowiedziami warto skonfrontować późniejsze poglądy Curschmanna. Skąpe dane o dalszych planach pracy ogłoszone w r. 1930, pozwalają sądzić, że twórcy atlasu z chwilą przejścia do opracowywania epoki kolonizacji fryderycjańskiej zamierzali zająć się równolegle rekonstrukcją szaty leśnej²⁹, ale w późniejszych pracach Curschmann nie wspominał już o badaniach nad zasięgiem lasów. W objaśnieniach do mapy powiatów zauważył jedynie, że z braku miejsca lasy nie zostały na tej mapie oznaczone. Tłumaczył zresztą, iż o istnieniu lasów i tak świadczy brak zwartego osadnictwa oraz rozmieszczenie leśniczówek³⁰.

Z ostatniej przedwojennej wypowiedzi Curschmanna³¹ wynika już całkiem jasno, że twórcy atlasu na razie nie projektowali większych badań nad rekonstrukcją środowiska geograficznego.

O ile początkowe plany Curschmanna zakrojone były na dość szeroką skalę, (jak o tym pozwala sądzić projekt map osadniczych wraz z rekonstrukcją środowiska geograficznego oraz map historyczno-politycznych), o tyle z czasem, w miarę realizowania się tych planów, dowiadujemy się, że historyczny atlas Pomorza ograniczy się tylko do zagadnień geograficzno-politycznych oraz do kompletu map, które zobrazują stosunki własnościowe warstw posiadających Pomorza.

Przechodząc z kolei do omówienia metod badawczych stosowanych w pracach nad historycznym atlasem Pomorza, należy w paru słowach scharakteryzować stosunek badaczy do użytkowanych źródeł.

²⁶ Fritz Curschmann, *Historischer Atlas der Provinz Pommern. I Pommersche Kreiskarte, Erläuterungen*, s. 22.

²⁷ Fritz Curschmann, *Über den Plan...*, s. 14.

²⁸ *Ibidem*, s. 31.

²⁹ Fritz Curschmann, *Der Pommersche Historische Atlas*, s. 50—52.

³⁰ Fritz Curschmann, *Hist. Atlas der Provinz Pommern I Pommersche Kreiskarte. Erläuterungen*, s. 23.

³¹ Fritz Curschmann, *Neue Arbeiten...*, s. 254—256.

Jeśli chodzi o materiały archiwalne, Curschmann mało wagi przywiązywał do dokumentów średniowiecznych, podkreślając, że pewną wartość posiadają jedynie rzadko zresztą spotykane opisy granic oraz wiadomości o siedzibach różnych urzędników, jako centrach administracyjnych. Co do źródeł późniejszych, począwszy od XVI w., to Curschmann główny nacisk kładł na akta administracji lokalnej, wykazy podatkowe, zestawienia statystyczne, spisy miejscowości itp. Podkreślał również znaczenie źródeł dotyczących administracji kościelnej, często bowiem granice administracyjne kościelne i świeckie zgadzają się ze sobą.

Słowem — konkludował autor — materiał aktowy, który do tej pory wykorzystywany był do prac z dziedziny ustroju, historii gospodarczej, historii Kościoła i dziejów kultury, należy obecnie przebadac pod kątem widzenia jego treści historyczno-topograficznej³².

Do dawnego materiału kartograficznego nie przywiązywał Curschmann większego znaczenia. Pewną wartość miały dla niego tylko te mapy, które podają podział administracyjny z końca XVIII w. (Gilly, Engelhardt, jedno z wydań mapy Schmettau). Mapy te jednak uważa za bardzo mało dokładne, gdyż zupełnie nie nawiązują do granic gminnych. Przy wykonywaniu mapy powiatów z przełomu w. XVIII/XIX duże usługi oddały wykonawcom najwcześniejsze mapy sztabowe Pomorza z l. 1833—1838, które przyjęto za podstawę do rekonstrukcji niektórych elementów środowiska geograficznego (sieć wodna)³³.

Trzeci rodzaj materiałów źródłowych, użytkowywanych przez twórców atlasu, stanowią opracowania historyczno-topograficzne³⁴. Wymienić tu trzeba przede wszystkim prace Brüggemanna³⁵ i Berghausa³⁶. Istnienie dzieła Brüggemanna zadecydowało nawet o przyjęciu daty 1780 jako punktu wyjściowego dla pierwszej mapy stosunków własnościowych³⁷. Należy jednak zaznaczyć, że mapa ta nie wyczerpuje bynajmniej materiałów podanych przez Brüggemanna, znajdujemy bowiem u niego nie tylko dane o przynależności administracyjnej czy własnościowej poszczególnych miejscowości, ale również szereg cennych informacji z dziedziny osadnictwa oraz eksploatacji gospodarczej terenu, jak rolnictwo, rzemiosło, przemysł itp.

Z powyższego widać, że do prac atlasowych użytkowywano ilościowo bardzo obficie materiały źródłowe, jednakże zakres czerpanych z nich jakościowo wiadomości był przez twórców atlasu z góry ograniczony do skrawka zagadnień geograficzno-politycznych oraz administracyjnych i zagadnień z dziedziny osadnictwa, jak np. stan własności i bieg dróg.

Rozpatrując metody interpretacji materiału źródłowego należy na wstępie przypomnieć, że już w r. 1909 Curschmann wysunął retrogresję jako naczelną zasadę metodyczną w pracach nad atlasem³⁸. Wzorował się w tym wypadku na twórcach

³² Fritz Curschmann, Über den Plan..., s. 16—19.

³³ Ibidem, s. 19—23, oraz Historischer Atlas der Provinz Pommern, I Pommersche Kreiskarte, Erläuterungen, s. 10—11, 16—18.

³⁴ Ibidem, s. 14.

³⁵ Ludwig Wilhelm Brüggemann, Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Kgl. Preussischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern. 2 Teile in 3 Bänden. Szczecin 1779—1784 oraz „Beiträge“, 1800—1806.

³⁶ Heinrich Berghaus, Landbuch des Herzogthums Pommern und des Fürstenthums Rügen, Anklam, Berlin 1865—1876.

³⁷ Fritz Curschmann, Historischer Atlas der Provinz Pommern II Pommersche Besitzstandskarte 1780. Erläuterungen, s. 3.

³⁸ Fritz Curschmann, Über den Plan..., s. 1—2. por. również — Die Landeseinteilungen Pommerns..., s. 164.

Badania geograficzno-historyczne rozpoczął Curschmann od pracy „Die Diözese Brandenburg“ (Veröffentlichungen des Vereins für Geschichte der Mark Brandenburg. Lipsk 1906), gdzie nie nawiązywał do stosunków z epoką nowożytną, lecz poprzestawał na materiale

historycznego atlasu Nadrenii³⁹ i na osiągnięciach geograficzno-historycznej szkoły lipskiej⁴⁰. Przede wszystkim zaś pozostawał pod wpływem Richtera, głównego inicjatora prac nad historycznym atlasem austriackich krajów alpejskich⁴¹.

Jak wiadomo, metoda ta polega na systematycznym przerabianiu źródeł i ich interpretacji poczynając od epoki chronologicznie najpóźniejszej do coraz wcześniejszych. Postępując w ten sposób badacz wytwarza sobie prawdziwszy obraz epok wcześniejszych, dla których współczesny im materiał źródłowy jest często niekompletny. Nieraz bowiem w późniejszych formach ustrojowych, administracyjnych, osadniczych czy społeczno-gospodarczych przechowały się ślady dawnego stanu rzeczy. U Curschmanna metoda retrogresywna miała zastosowanie przede wszystkim przy wyszukiwaniu śladów granic starszych we współczesnych granicach administracyjnych. W pracy nad atlasem umiał on połączyć dwie formy tej metody: badanie granic gminnych według wskazań Thudichuma⁴² z retrogresją stosowaną przez Richtera.

Wzorując się na atlasie austriackich krajów alpejskich, w którym badania retrogresywne oparto na szkieletcie terytorialnych podziałów sądowych, Curschmann obrał podobną drogę przy opracowywaniu historycznego atlasu Pomorza. Na wstępie teoretycznie określił warunki, którym powinien odpowiadać podział terytorialny, przyjęty za punkt wyjścia w badaniach⁴³.

1. Wybrane okręgi nie powinny być zbyt wielkie, bo tylko gęsta sieć granic stanowi dogodną podstawę dla dalszej pracy.

Źródłowym chronologicznie najbliższym. Natomiast planując atlas Curschmann opowiedział się zdecydowanie za stosowaniem metody retrogresywnej. Zastanawiać tu może fakt, że równocześnie wysunął pewne wątpliwości, czy obrana metoda pozwoli na wyświetlenie wczesno-historycznych stosunków geograficzno-historycznych (Über den Plan..., s. 37). Zestawienie powyższych faktów może świadczyć o tym, że Curschmann był negatywnie ustosunkowany do metod użytych w jego pierwszej pracy. Czyżby szukał nowych, jeszcze niepewnych, dróg badawczych, skoro te same wyniki można było osiągnąć przy pomocy metody progresywnej.

³⁹ K. Buczek, charakteryzując atlas Nadrenii (Der geschichtliche Atlas der Rheinprovinz), podaje, że początkowo zamierzano go opracować metodą progresywną (punktem wyjścia miała być mapa przekrojowa z XV w.), z czasem się jednak okazało, że zrealizowanie pierwotnych planów jest niemożliwe i twórcy atlasu musieli zastosować metodę retrogresywną. Por. Międzynarodowa wystawa geografii historycznej w Warszawie (21–23 sierpnia 1933), Kwartalnik Historyczny, XLVII t. II (1933), s. 243.

⁴⁰ Jej przedstawiciel F. Thudichum, wychodząc z założenia, że bieg granic gminnych od paru wieków się nie zmieniał, postanowił posłużyć się współczesnymi granicami gminnymi dla wykreślenia dawnych granic politycznych czy administracyjnych. Rzucił on projekt, podjęty przez szereg towarzyszów naukowiec niemieckich wykonania tzw. „Grundkarten”, map kanwowych (tłumaczenie polskie wg Bujańska, Studia geograficzno-historyczne, s. 231–236) w skali 1:100.000. Mapy te wykonywano, opierając się na mapach sztabowych, z których przenoszono wszystkie miejscowości gminne oraz sieć rzeczną; z map stolikowych w skali 1:25.000 nanoszono współczesne granice gminne. Przy pomocy map kanwowych Thudichum i jego zwolennicy zamierzali wykreślać wszelkie mapy historyczne.

W r. 1899 zorganizowano przy Instytucie Geograficzno-historycznym w Lipsku Centrale map kanwowych (Zentralstelle für Grundkarten), której zadaniem było planowanie i regulowanie wydawnictwa map kanwowych. Akcją tą kierowali prof. Karol Lamprecht i Rudolf Kötzschke. Użyteczność i wartość naukową map kanwowych ostro zaatakował Gerhard Seeliger (Die historischen Grundkarten, Beilage zur Allgemeinen Zeitung, nr 52, 53, 123 (1900)). Wystąpienie to wywołało ożywioną dyskusję, w której wyniku uznano wprowadzić za cenny środek pomocniczy w badaniach geograficzno-historycznych, ale podkreślono, że należy zbadać ich wartość historyczną w poszczególnych dzielnicach kraju. Wykaz map kanwowych wydanych do r. 1918 znajdujemy u H. Fischera, Historisch-statistische Grundkarten, Petermanns Mitteilungen 64 (1918), s. 241–242 i 65 (1919), s. 64. Dalsza literatura zagadnienia: Fritz Curschmann, Die Entwicklung..., s. 287–294.

⁴¹ Fritz Curschmann, Über den Plan..., s. 13. Bliższe dane o atlasie austriackim (Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer) podaje Curschmann, Die Entwicklung..., s. 303–309.

⁴² Por. przypis nr 40.

⁴³ Fritz Curschmann, Über den Plan..., s. 13–14.

2. Pożądane jest również, aby pochodziły one z przełomu w. XVIII/XIX, ponieważ badania retrogresywne muszą wyjść od czasów, w których granice można ustalić bez jakichkolwiek wątpliwości.

3. Okręgi powinny mieć jak najstarsze tradycje, wtedy bowiem możemy przypuszczać, że ich granice są również stare.

Tym trzem postulatami na terenie wschodnich prowincji pruskich najlepiej odpowiadał podział administracyjny sprzed r. 1815. Powiaty z tego czasu stanowiły konglomerat wcześniejszych jednostek administracyjnych: domen państwowych (*Domänenämter*), okręgów miejskich i latyfundiów szlacheckich (*Ritterschaftliche Kreise*)⁴⁴. Wychodząc od tego stosunkowo dobrze znanego podziału terytorialnego i cofając się wstecz przy pomocy źródeł pisanych, Curschmann starał się ustalić zmiany zachodzące w przebiegu granic. Metodę tych badań najlepiej poznajemy w cytowanej już przykładowej pracy Curschmanna „Die Landeseinteilung Pommerns im Mittelalter und Verwaltungseinteilung der Neuzeit“ oraz w pracy Müllera „Das Fürstentum Kammin“.

W wypadkach, gdzie źródła pisane i kartograficzne nie dawały dokładnego rozwiązania, Curschmann opierał się — za wzorem Thudichuma — na współczesnych granicach gminnych. Przedtem jednak należało sprawdzić ich wartość historyczną na terenie Pomorza, stosownie do wyniku dyskusji, która wywiązała się po wydaniu pierwszych map kanwowych w Niemczech⁴⁵. Naukowy ośrodek pomorski musiał tę kwestię samodzielnie rozpatrzyć na swym terenie i zająć własne stanowisko. Zagadnieniem tym zajmowali się Werminghoff i Drolshagen, później w związku z pracami nad atlasem zabrali głos Curschmann i Rubow⁴⁶.

Werminghoff pierwotnie nie doceniał map kanwowych, z czasem jednak przekonał się o ich wartości, doszedł bowiem do przekonania, że jeżeli nawet pewne przesunięcia w granicach zachodziły, to nie były one z pewnością tak wielkie, żeby wydatnie odbić się na mapie w skali 1:100.000⁴⁷. Drolshagen wskazuje genezę zmiany granic gminnych: kupna i sprzedaży, zaokrąglanie dóbr wielkiej własności oraz zamiany ziemi wśród chłopów⁴⁸.

Curschmann rozpoczął badania od ziemi poczdamskiej, gdzie przeprowadził porównanie granic z XVII i XX wieku. W ciągu trzech wieków zachodziły naturalnie różne zmiany w biegu granic gminnych. Można w nich jednak było zauważyć pewne prawidłowości. Największym bowiem zmianom uległy granice oparte o tereny leśne, które należały początkowo do poszczególnych wsi, a później otrzymały jeden wspólny zarząd. W wypadkach, gdzie mamy do czynienia z terenami leśnymi, należało więc granice gminne poddać rewizji. Zmiany granic polnych są natomiast tak minimalne, że na mapach w skali 1:200.000, powszechnie przyjętych w badaniach geograficzno-historycznych, nie znajdują one nawet odbicia⁴⁹.

Do zagadnienia tego wraca w kilkanaście lat później Ernest Rubow. Wnioski z jego rozprawy, w zasadzie analogiczne do poprzednich wywodów Curschmanna, każą zwrócić uwagę przede wszystkim na granice wsi powstałych w okresie kolonizacji fryderycjańskiej oraz na granice wsi położonych w pobliżu

⁴⁴ Tenze, *Der gegenwärtige Stand*, s. 505.

⁴⁵ Por. przypis. 40.

⁴⁶ Badania nad stałością granic gminnych na terenie całych Niemiec prowadził Walter Koch. Praca jego nie ukazała się w druku przed r. 1935, wyniki jej zasignalizował Curschmann w *Catalogus Mapparum geographicarum ad historiam pertinentium*, *Varsoviae MDCCCXXXIII*, s. 184 i n. Por. *Historischer Atlas der Provinz Pommern I Pommersche Kreiskarte. Erläuterungen*, s. 16, przypis nr 44.

⁴⁷ Albert Werminghoff, *Die Bedeutung der Grundkarten für die historische Forschung*, *Pommersche Jahrbücher* 6 (1905).

⁴⁸ Carl Drolshagen, *Gemarkungen und Grundkarten*, *Pommersche Jahrbücher* 6 (1905), s. 110—136.

⁴⁹ Fritz Curschmann, *Die Entwicklung...*, s. 298—299.

lasów. Inne granice wiejskie okazały się na ogół stałe, na co autor przytoczył wiele przykładów⁵⁰. Curschmann opublikował w Pamiętniku I Międzynarodowego Kongresu Geografii Historycznej w Brukseli⁵¹ mapę okolic Gryfii opracowaną przez Rubow a na podstawie map szwedzkich. Porównanie granic osiemnastowiecznych z współczesnymi granicami gminnymi wykazuje jasno, że podział gminny oparty jest na starych tradycjach.

Badania Curschmanna, a następnie potwierdzenie ich przez Rubow a zdecydowały o stosunku badaczy pomorskich do zagadnienia map kanwowych⁵². Curschmann uważał je za ważne i użyteczny środek pomocniczy, odnosił się do nich jednak z pewnym krytycyzmem.

Jak widzimy, metoda badań geograficzno-politycznych została przez twórców atlasu bardzo szczegółowo wypracowana. Połączywszy dwie omówione wyżej formy regresji mogli oni otrzymać stosunkowo dokładny obraz stosunków geograficzno-politycznych Pomorza w przeszłości. Gorzej natomiast przedstawiają się w ich pracach metody rekonstrukcji środowiska geograficznego i stosunków społeczno-gospodarczych. W pracach nad atlasem zagadnienia te zostały całkowicie zepchnięte na plan drugi, toteż nie ułożono tu prawie żadnych własnych metod pracy. Ograniczono się do nanoszenia na mapę danych źródłowych, czy to bezpośrednio (drogi), czy też za pomocą odpowiednio dobranych znaków graficznych (np. zróżnicowanie miejscowości według ilości mieszkańców).

Zarówno sposób, w jaki Curschmann i jego współpracownicy przystępowali do planowania swego wydawnictwa, jak stosowane przez nich metody badawcze, pozwalają nam stwierdzić, że twórcy atlasu nie traktowali procesu historycznego jako organicznej całości złożonej z faktów politycznych i kulturalnych oraz gospodarczych i społecznych i w badaniach geograficzno-historycznych uwzględniali tylko niektóre z tych elementów⁵³. To ujęcie sprawiło, że każde z tych zagadnień stanowiło dla Curschmanna i jego szkoły osobną całość. Pozwalało im to np. badać rozwój granic politycznych czy administracyjnych bez poprzedniego wyświetlenia ich podbudowy społeczno-gospodarczej. Śmiało można więc powiedzieć, że granica była dla Curschmanna faktem, który wolno rozpatrywać niezależnie od innych dziedzin życia społecznego. Badając rozwój granic administracyjnych Curschmann nie dostrzegał jego dynamiki, stanowiącej wynik stałego działania sił społeczno-gospodarczych. Widział on jedynie, że w granicach współczesnych zachowały się ślady bardzo starych podziałów terytorialnych. Obserwacje nad tym „konserwatyzmem“ granic zrodziły u Curschmanna wiarę w niezawodność metody regresywnej.

Przykład badań nad rozwojem granic jasno potwierdza wyrażone już zdanie, że Curschmann nie ogarniał w pełni procesu historycznego. Przynać jednak trzeba, że w porównaniu z innymi atlasami przygotowanymi przez burżuazyjną naukę niemiecką dzieło jego stanowi poważny krok naprzód. Twórcy bowiem atlasu liczyli się, przynajmniej teoretycznie, z koniecznością rozpatrywania elementów społeczno-gospodarczych na tle środowiska geograficznego. Główne źródło niedociągnięć i braków atlasu leży w tym, że nie towarzyszyło mu gruntowne przemyslenie zagadnień

⁵⁰ Ernst Rubow, Die Beständigkeit der Gemarkungsgrenzen und die Bedingungen für ihre Veränderung. Pommersche Jahrbücher 25 (1929), s. 3—27.

⁵¹ Fritz Curschmann, Historisch-geographische Probleme und die neuen deutschen historischen Atlanten. I Congrès International de Géographie Historique t. II, Mémoires, Bruksela 1931, s. 35—61.

⁵² W r. 1935 Curschmann stwierdził, że zdania swego wypowiedzianego przed laty (por. przypis 49) nie zmienił. Historischer Atlas der Provinz Pommern. I Pommersche Kreiskarte, Erläuterungen, s. 15, przypis nr 42.

⁵³ Na konieczność integralnego traktowania procesu historycznego w badaniach geograficzno-historycznych zwraca uwagę uczony radziecki W. J a c u n s k i: Istoriceskaja geografija kak naucznaia disciplina, Woprosy Geografii, Istoriceskaja geografija SSSR, sbornik dwadcatyj, 1954, s. 13—41.

teoretycznych. Konsekwencje tego stanu rzeczy spotykamy na każdym kroku. Wymienimy tu najważniejsze:

1. Niezmiernie ważny i charakterystyczny jest stosunek Curschmanna do rekonstrukcji środowiska geograficznego. Potrzebę tej rekonstrukcji Curschmann nieraz podkreślał wzorując się na atlasie Richtera, ponieważ znajomość terenu, powierzchni leśnych oraz dawnego biegu rzek mogła być niejednokrotnie nader pomocna przy dokładnym wytyczaniu wszelkich granic. W rezultacie jednak zrezygnował z przedstawienia tych elementów na mapach atlasu. Nie rozstrzygając tu kwestii możliwości rekonstrukcji zasięgu dawnych powierzchni lasów, czy bagien, konstatujemy fakt, że elementy środowiska geograficznego były dla Curschmanna jedynie środkiem do lepszej i dokładniejszej rekonstrukcji stosunków geograficzno-politycznych. Nie widział on tego, że środowisko geograficzne stanowi naturalne i konieczne ramy rozwijających się w nim stosunków produkcyjnych i społecznych w różnych epokach.

2. W ścisłym związku z poprzednią kwestią stoi całkowite pominięcie zagadnień gospodarczych (trudno bowiem nazwać uwzględnieniem tych zagadnień wyodrębnienie hut czy też sieci drożnej na mapie powiatów), mimo że wykorzystywane źródła niewątpliwie zawierały wiele materiału z tej dziedziny. Odpowiednie naniesienie faktów gospodarczych na mapę stanowiłoby obok map osadniczych właściwą rekonstrukcję sceny, na której rozgrywały się dzieje społeczno-polityczne.

3. Pierwotnie Curschmann zapowiadał mapę osadniczą z czasów kolonizacji fryderycjańskiej. W rezultacie wydać postanowiono jedynie szereg map obrazujących stosunki własnościowe w l. 1780, 1630 oraz ok. r. 1400. Jak to wynika z kilku powyżej cytowanych wypowiedzi Curschmanna oraz z przykładowej pracy Müllera, przez badania osadnicze rozumiano ustalenie wykazu miejscowości w badanej epoce, i o ile to możliwe, ustalenie ich treści demograficznej.

Zastąpienie takiej mapy mapą stosunków własnościowych świadczy z jednej strony o pewnym pogłębieniu problemu, z drugiej jednak strony znamionuje fakt, że rola klasy posiadającej oraz jej sytuacja majątkowa stanowiły dla Curschmanna najważniejszy punkt wśród tych zagadnień. Stworzenie tej bardzo ciekawej mapy nie wyczerpuje bynajmniej zagadnień osadniczych. Można by ją raczej nazwać próbą kartograficznej rekonstrukcji wycinka stosunków społecznych.

4. Również w dziedzinie wypracowania metod badawczych zaznacza się bardzo wyraźna dysproporcja: najlepiej wypracowano metodę rekonstrukcji stosunków geograficzno-politycznych, natomiast metody rekonstrukcji stosunków społeczno-gospodarczych i środowiska geograficznego zostały poważnie zaniedbane.

Całość prac cechuje formalizm w traktowaniu poszczególnych zagadnień; zwracano uwagę na zewnętrzną formę zjawisk (np. dokładnie wytyczano bieg granic), a zaniedbywano lub wręcz zapomniano o ich wewnętrznej, społeczno-gospodarczej treści. Wskutek tego wiadomości zawarte w atlasie są bardzo jednostronne i nie dają możliwości genetycznego wyjaśnienia poszczególnych zjawisk, ponieważ na mapach atlasu wyizolowano je z otoczenia. Badacz może się dowiedzieć jedynie o ich istnieniu i rozmieszczeniu, nie ma natomiast żadnych podstaw do wnioskowania o ich powstawaniu, nie zna bowiem całego zespołu możliwości danych przez środowisko, które stworzyły odpowiednie warunki dla takiego układu zjawisk.

Jak wynika z powyższych rozważań, główne niedociągnięcia atlasu mają swoje źródło w ciasnych założeniach metodologicznych jego twórców. Zbyt jednostronne naświetlenie zagadnień od strony teoretycznej odbiło się ujemnie na metodach pracy i na treści atlasu oraz sprawiło, że wydawnictwo, które pochłonęło wiele nakładu sił i pracy, okazuje się dzisiaj dla potrzeb współczesnego historyka niewystarczające. Atlas pomorski może częściowo uchodzić za wydawnictwo wzorowe pod względem metodycznym dzięki zastosowaniu retrogresji, opartej zarówno na źródłach pisanych czy kartograficznych, jak również na współczesnych granicach gminnych, ale tylko

w zakresie rekonstrukcji granic administracyjnych i politycznych. Skrupulatne i kurczowe trzymanie się tych zagadnień przesłoniło autorom szereg innych ważnych problemów, jakie stawia przed badaczem geografia historyczna.

Być może, że w chwili obecnej z perspektywy kilkudziesięciu lat i nowych zdobyczy na polu metodologii i metodyki geografii historycznej zbyt ostro osądzamy wydawnictwo historycznego atlasu Pomorza, który w swoim czasie stanowił duży krok naprzód w badaniach geograficzno-historycznych. Głównym jednak celem tej krytyki nie była chęć zdyskwalifikowania dzieła Curschmanna, lecz pokazanie na przykładzie tego atlasu najczęstszych błędów i niedociągnięć spotykanych do dzisiaj w analogicznych badaniach.

KRYSTYNA GÓRSKA

W SPRAWIE STATYSTYKI NARODOWOŚCIOWYCH W PÓŻNYM ŚREDNIOWIECZU

Pierwsze statystyki ludnościowe w ogóle, a narodowościowe w szczególności pojawiają się na ziemiach polskich w XVIII w. Co do czasów wcześniejszych zdani jesteśmy na źródła fragmentaryczne. Od czasów reformacji posiadamy wiadomości o języku nabożeństw, co może służyć za podstawę określenia języka ojczystego większości mieszkańców. W tym okresie nazwiska nie stanowią już sprawdzianu dla ustalenia narodowości (w XVI w. np. Hozjusz, Kromer). Znow przed końcem XIII w. jedyną drogą narysowania obrazu stosunków narodowościowych jest szacowanie, metoda bardzo ryzykowna i nieuchwytna dla kontroli ze strony tych, którzy nie przebrnęli całego zasobu źródeł współczesnych. Dwa następne stulecia — XIV i XV — obfitują w księgi sądowe, czynszowe, wykazy świętopietrza i inne, które dają podstawy do obliczeń, mających charakter statystyczny. Metoda badań w tym okresie, a więc od początku XIV w. do czasów reformacji, gdy mamy dane o języku nabożeństw, będzie przedmiotem poniższych rozważań. Badania są tym trudniejsze, im dalej jesteśmy od głównej fali kolonizacji niemieckiej, która opada po r. 1350. W XV w. koloniści roztapiają się już częściowo w otaczającym ich środowisku, tak iż kryterium nazwiska przestaje być bezwzględnie pewnym. Z drugiej strony ogólnie używane imiona germańskie (np. Otto, Konrad, Henryk) zastępują słowiańskie także na ziemiach, zamieszkałych przez ludność wyłącznie słowiańską (np. na Mazowszu). Kryterium prawa niemieckiego jest zawodne, trzeba więc sięgać do źródeł narracyjnych i nauk pokrewnych historii, jak językoznawstwo i etnografia.

Coraz większą rolę w kształtowaniu poczucia narodowego zaczyna odgrywać państwo, które przyczynia się do asymilacji jednostek spośród grup obcojęzycznych, przyciągając je do współpracy i obdarzając urzędami. Tak się polszczyła jednostki spośród patrycjatu krakowskiego, a niemczą rycerze polscy na Pomorzu i Śląsku. Dalszą trudność dla badacza stanowi język aktów, który wpływa na formę podawania nazwisk. Stopień znajomości języka ludności miejscowej odgrywa tu rolę bardzo ważną. Pisarze miejscy z reguły znają słabo lub nie znają wcale języka ludności wiejskiej, natomiast pisarze aktów kościelnych z reguły powinni znać ten język. Kancelarie urzędowe, np. królewska w Polsce, dążą do polonizacji nazwisk. Wszystkie te czynniki utrudniają badania nad zagadnieniem narodowości w XIV i XV w.

W r. 1932 podpisany ogłosił pracę pt. „Pomorze w dobie wojny trzynastoletniej“ (Prace Kom. T. P. N. w Poznaniu t. VII), gdzie przedstawił założenia metodyczne, stosowane przy badaniu zagadnień narodowościowych na Pomorzu, które jest krajem klasycznym dla tego rodzaju badań: źródła, pisane przez pisarzy-Niemców, w kraju rządonym przez Zakon Niemiecki, wykazują charakterystyczne nachylenie w kierunku narodowości panującej i nie są całkowicie obiektywne. Z drugiej strony, istnieje szereg źródeł, zresztą fragmentarycznych, które pozwalają korygować owo